

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԱՐԶՈՒՄԱՆՑԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐԸ

Արման Ժիրայրի Թորոսյան

*Հարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան,**«Երևաննախագիծ» ՓԲԸ, Երևան, ՀՀ**arman.m.torosyan@gmail.com*

Քննարկվում են շնորհաշատ Հարտարապետ Բաղդասար Արզումանյանի նախագծած եկեղեցիների Հարտարապետական առանձնահատկությունները: Նշվում են նրա որդեգրած ձևաչափի ակունքները: Ներկայացվում են Հարտարապետի ոգեշնչման միջնադարյան բնօրինակները: Համեմատական վերլուծության են ենթարկվում իր նախագծերի համար նախատիպ ծառայած եկեղեցիների հատակագծային և հորինվածքային լուծումները, բացահայտվում են դրանց նմանությունները և տարբերությունները, հեղինակի ներդրած նորամուծությունները:

Առանցքային բառեր. *եկեղեցի, խաչաձև հորինվածք, կիսաշրջան խորան, գմբեթ*

Ներածություն

Հայաստանի ժամանակակից եկեղեցաշինության մեջ կարևոր ներդրում է ունեցել Հարտարապետ Բաղդասար Արզումանյանը: Նրա կառուցած եկեղեցիները միջնադարյան հայկական եկեղեցաշինության դարավոր ավանդույթների ստեղծագործական շարունակությունն են ներկայացնում: Նա խորապես ուսումնասիրել էր հայկական միջնադարյան եկեղեցական Հարտարապետությունը, որն էլ հնարավորություն էր ընձեռել իր տաղանդի շնորհիվ ժամանակակից լեզվով այն մեկնաբանել իր ստեղծագործություններում: Իր նախագծած եկեղեցիների ակունքը և ոգեշնչումը մեր բյուրեղացած Հարտարապետությունն է: Ներշնչվելով այդ յուրահատուկ հորինվածքային ստեղծագործություններից, դրանք չեն կրկնում բնօրինակները, ընդհակառակը՝ դրանք կարծես նորից հիշեցնում և շեշտում են մեր ժառանգության արժեքը՝ միաժամանակ թարգմանված լինելով ժամանակակից Հարտարապետական լեզվով:

Մեթոդաբանություն

Ստորև ներկայացվում են տաղանդաշատ Հարտարապետի նախագծած եկեղեցիների Հարտարապետությունը՝ կատարելով համեմատական վերլուծություն ավանդական եկեղեցաշինության սկզբունքների հետ: Ներկայացվել են միջնադարյան գուգահեռները, կատարվել հատակագծային և հորինվածքային համեմատական վերլուծություններ:

Բաղաասար Արգումանյանի նախագծած եկեղեցիների անվանացանկը

N	Եկեղեցին	Մարզ	Քաղաք/գյուղ	Օծման տարեթիվը
1.	Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ		Օդեսա	1995
2.	Վազգենյան դպրոցի եկեղեցի	Գեղարքունիք	Սևան	2004
3.	Սուրբ Սարգիս		Երևան	2000
4.	Սուրբ Հարություն	Արարատ	Ներքին Դվին	2000
5.	Սուրբ Հարություն	Լոռի	Սպիտակ	1999
6.	Սուրբ Հակոբ Մծբնա	Շիրակ	Գյումրի	2002
7.	Սուրբ Երրորդություն		Երևան	2001

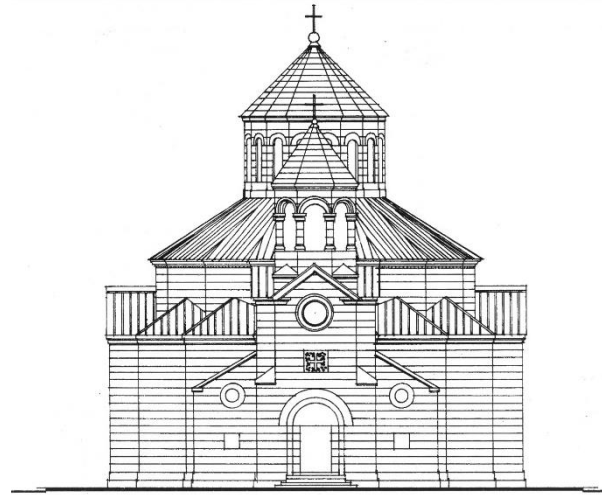
Երևանի Նոր Նորքի հինգերորդ զանգվածի Սուրբ Սարգիս եկեղեցի

Երևան քաղաքի արվարձանների եկեղեցիներից առաջնեկը Նոր Նորքի հինգերորդ զանգվածի Ս Սարգիս եկեղեցին է [1]: Եկեղեցին կառուցվել է մայրաքաղաքի Նոր Նորքի հինգերորդ զանգվածի բարձրադիր հատվածում (նկ.1ա,բ,գ): Բարձունքն իշխող դիրք ունի շրջակայքի նկատմամբ, այդպիսի դիրք է ստանձնել նաև այստեղ կառուցված եկեղեցին: Եկեղեցու հատակագծային լուծումն ընդհանրություններ ունի ավանդական բազմախորան եկեղեցիների՝ Եղվարդի Սուրբ Զորավար, Իրինդի և Արագածի հորինվածքների հետ, միաժամանակ տարբերություններն ակնհայտ են (նկ.1դ,ե) : Եթե միջնադարյան օրինակներում խորանները հիմնականում պարագծային հավասարաչափ բաշխվածություն ունեն, ապա Բ. Արգումանյանը հատակագծում շեշտադրել է յուրաքանչյուր զույգ խորանները, դրանց միջև կազմակերպելով երկու մուտքերը, ավագ խորանը և մկրտարանը: Ընդ որում՝ ավագ խորանի չափերը գերիշխող են մյուսների նկատմամբ (նկ. 1գ):

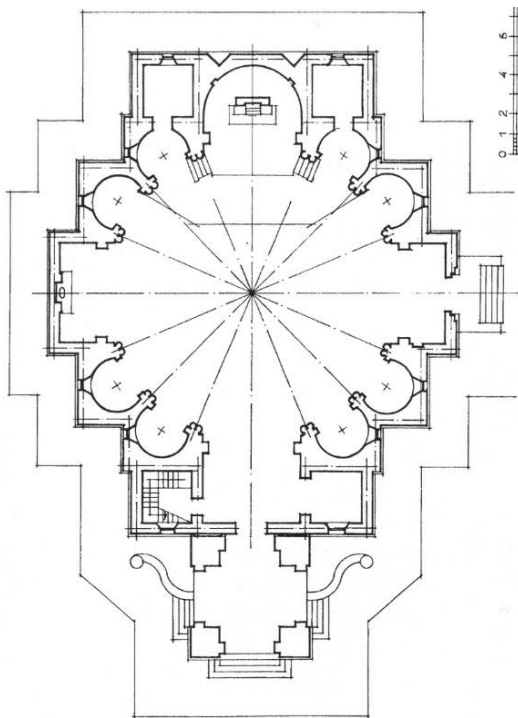
Շեշտված մոնումենտալությամբ է առանձնանում նաև եկեղեցու ծավալատարածական հորինվածքը: Դրա լուծումները կուռ ամբողջականություն են հաղորդում եկեղեցուն: Աղոթասրահը շրջապատող հարամասերն արտաքուստ հարստացնում են եկեղեցու ծավալատարածական ընդհանուր հորինվածքը, որում երկրորդ՝ ուղղաձիգ շեշտի դերը ստանձնում է արևմտյան կողմի եռաստիճան զանգակատունը: Եկեղեցու Սբ. սեղանի Աստվածածնի նկարը մեծանուն նկարիչ Գրիգոր Խանջյանի ստեղծագործությունն է: Աղոթասրահի սյուներն ավարտվում են 12 առաքյալներին խորհրդանշող բարձրաքանդակներով:

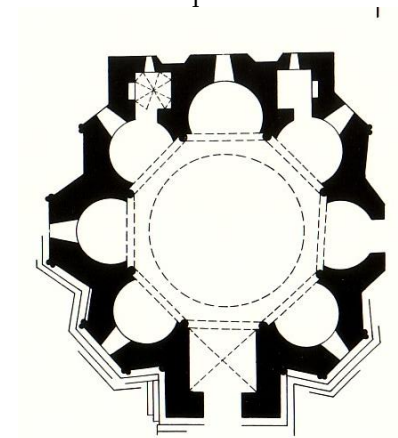
ա

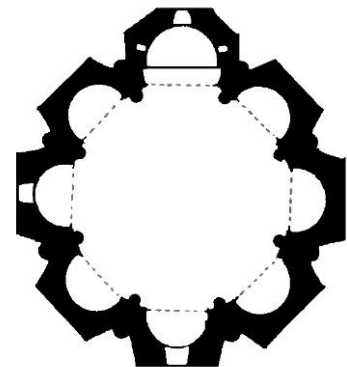
բ

գ

դ

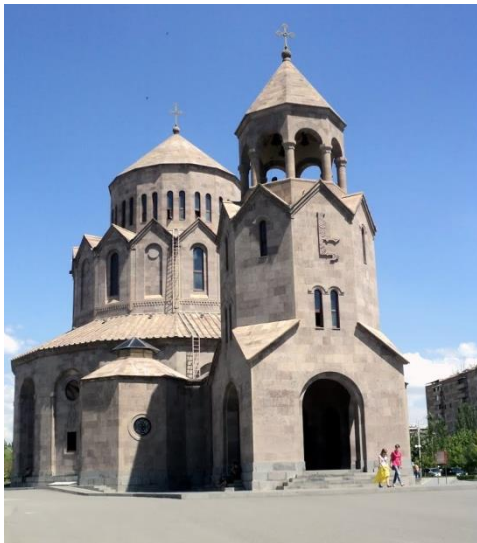
ե

Նկ.1. ա-ընդհանուր տեսքը, բ-գլխավոր ճակատը, գ-հատակագիծը, դ-Եղվարդի Սուրբ Զորավոր եկեղեցու հատակագիծը, ե-Իրինդի եկեղեցու հատակագիծը

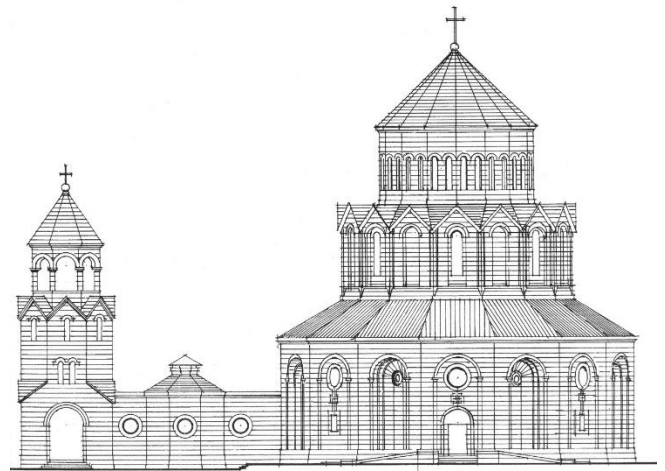
Երևանի Սուրբ Երրորդություն եկեղեցի

Քաղաքաշինական իմաստով այս տարածքը եկեղեցու կառուցմամբ իմաստավորվել է և ամբողջացվել [2]: Կառույցն իր շուրջը միջավայր է ձևավորել և հարակից երկու բնակելի զանգվածների համար կապող օղակ է հանդիսանում՝ ստանձնելով այդ միջավայրի ծավալային

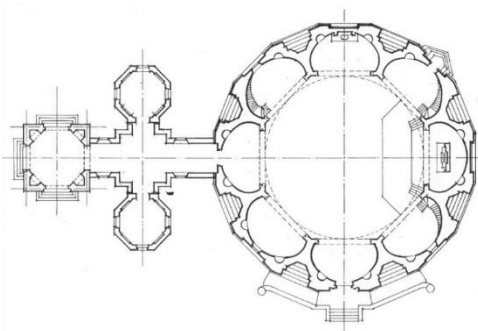
գերիշխողի դերը (նկ. 2ա,բ): Ինչպես նախորդը, սա նույնպես պատկանում է բազմախորան եկեղեցիների տիպին: Սակայն այս դեպքում այն հավասարախորան է (նկ.2գ): Ութ խորանները պայտաձև նկարվածք ունեն, որոնցից հյուսիսայինում առկա է մկրտության ավազանը, իսկ արևմտյան և հարավային կողմերից կազմակերպված են մուտքերը: Եկեղեցու զանգակատունն արևելք-արևմուտք առանցքով է տեղադրված, որի հորինվածքն ամբողջացնում և լրացնում է եկեղեցու ընդհանուր մտահղացումը: Իր ողջ տեկտոնիկ համակարգով և կառուցվածքային լուծումներով եկեղեցին որոշակի զուգահեռներ ունի Զվարթնոցի հորինվածքի հետ, սակայն արտաքին ծավալային լուծումները մեկնաբանված են միանգամայն ինքնատիպորեն, չկրկնելով դրանից առաջ կառուցվածները (նկ.2դ):

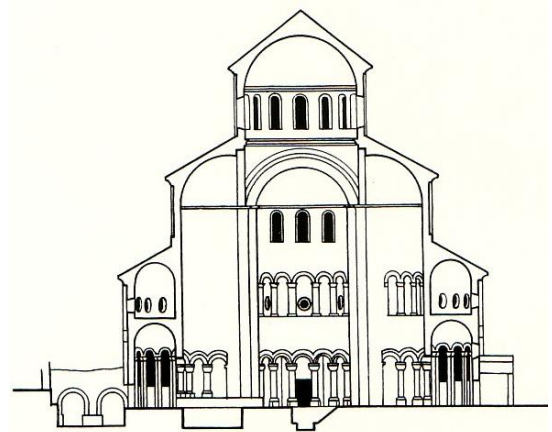
ա

բ

գ

դ

Նկ. 2. Երևանի Սուրբ Երրորդություն եկեղեցին. ա-ընդհանուր տեսքը, բ-արևմտյան ճակատը, գ-հատակագիծը, դ-Զվարթնոցի Մայր տաճարի հյուսիս-հարավ կտրվածքը

Գյումրիի Սուրբ Հակոբ Մծբնեցու եկեղեցի

Այն կառուցվել է երկրաշարժից հետո, 2002թ.: Հավատացյալ ժողովուրդը՝ գնահատելով կառույցի գեղագիտությունը, եկեղեցին կնքել է «Սիրուն ժամ» երկրորդ անունով [3]: Գյումրիի Սուրբ Հակոբ եկեղեցու հատակագծային լուծումն ընդգծված արդիականություն ունի. այն

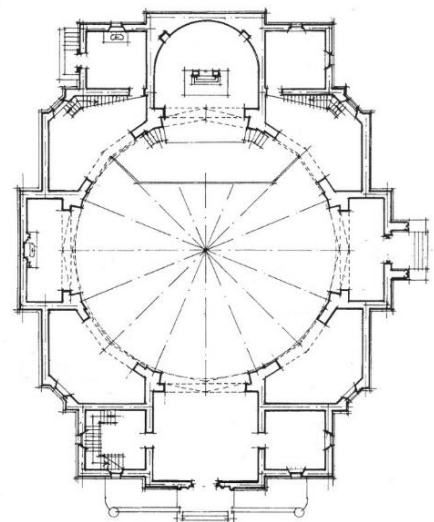
խաչաթև է, որին ներգծված շրջանաձև աղոթասրահը կազմում է հորինվածքի կենտրոնը: Ավանդաբար հյուսիսային հատվածում մկրտարանն է, արևմտյան և հարավային կողմերից մուտքերն են տված: Եկեղեցու ներքին կոռ կառուցվածքն արտահայտված է իր արտաքին հորինվածքում, ավելին՝ արտաքուստ կենտրոնական գմբեթի շուրջ բազմել են չորս զանգակատների գմբեթները, որոնք ծավալները լրացնում են եկեղեցու հոյակերտությունը (նկ.3ա,բ): Ուղղակյան, խաչաձևի և բոլորակ ձևերի համադրման արդյունքում առաջացել են սեղանաձև անկյունային տարածքներ, որոնցից երկուսում տեղադրվել են ավանդատների երկրորդ հարկ առաջնորդող աստիճանները (նկ. 3գ):

ա

բ

գ

Նկ. 3. Գյումրիի Սուրբ Հակոբ Մծբնեցու եկեղեցին. ա- ընդհանուր տեսքը, բ-արևմտյան ճակատը, գ-հատակագիծը

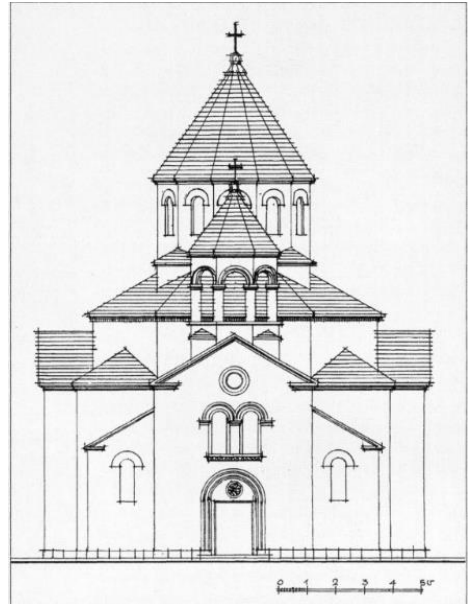
Օդեսայի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի

Ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի ստեղծագործական գործունեությունը տարածվել է նաև Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս: Նրա նախագծով 1995թ. եկեղեցի է կառուցվել Օդեսա քաղաքում [4]: Այս եկեղեցու հատակագծում նույնպես արտահայտվում է հեղինակի նախասիրած հորինվածքը. խաչաձևը համադրված է՝ այս անգամ ութանիստ բազմանկյան հետ,

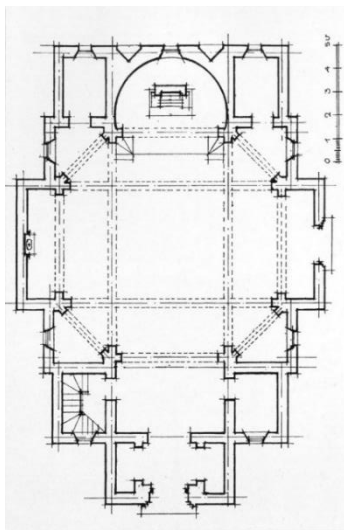
որն էլ իր հերթին ներգծված է քառակուսու մեջ (նկ. 4գ): Հեղինակը բոլոր այս հորինվածքային տարրերը բարձրացրել է տարածության մեջ՝ կերպարի ամբողջացման նպատակով: Ինչպես երևում է հատակագծից, ներքին տարածության հիմնական ձևաստեղծ կառուցվածքը խաչվող կամարներն են, որոնց վրա հանգչում է գմբեթը (նկ. 4ա,բ): Ինչպես այլ եկեղեցիներում, այստեղ էլ տեսնում ենք երկու մուտքեր՝ կազմակերպված արևմուտքից և հարավից, հյուսիսային մասում՝ մկրտարան: Եկեղեցու հորինվածքի ամբողջության մասն է կազմում զանգակատան ծավալը, որն առավել հանդիսավոր և շեշտված է դարձնում հիմնական՝ արևմտյան մուտքը: Եկեղեցին՝ ի տարբերություն հեղինակի այլ եկեղեցիների, հիմնականում կառուցված է աղյուսով:

ա

բ

գ

Նկ. 4. Օդեսայի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին. ա-ընդհանուր տեսքը, բ-արևմտյան ճակատը, գ-հատակագիծը

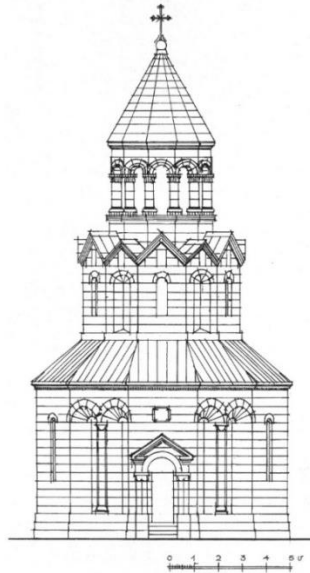
Սևանի Վազգենյան դպրոցի Ս Հակոբ եկեղեցի

Փոքրաչափ եկեղեցին իր հատակագծային ու ծավալատարածական լուծմամբ հարում է վաղ միջնադարյան վեցխորան եկեղեցիներին ու Անիի Հովվի եկեղեցու ճարտարապետությանը, բայց և ներկայացնում է վերամշակված մի նոր ու հետաքրքիր տարբերակ (նկ. 5ա,բ): Եթե Հովվի եկեղեցում կիրառվել են եռանկյունաձև վեց խորշեր, ապա այստեղ դրանք փոխարինվել են պայտաձև խորշերով (նկ.6ա,բ): Եկեղեցու արտաքին հորինվածքը հիմնականում

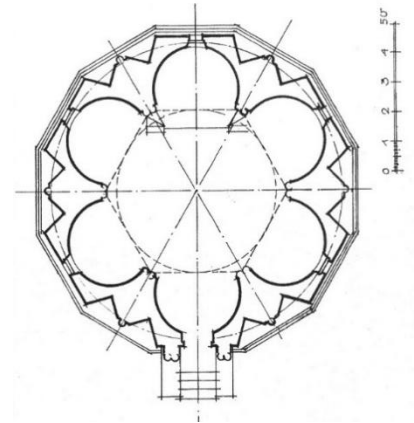
կազմակերպված է վեց զույգ եռանկյունի տարածական խորշերով, որոնք կենտրոնում միմյանցից անջատված են մեկական որմնասյուներով: Երկրորդ և երրորդ հարկաբաժինների ծավալների նմանության պարագայում նույնպես տարբերությունն ակնհայտ է, քանի որ Բ.Արզումանյանի հեղինակած տարբերակում որմնախորշերի և բացվածքների շնորհիվ դրանք ստացվել են ավելի թեթև և սլացիկ (նկ.5բ,գ) :

ա

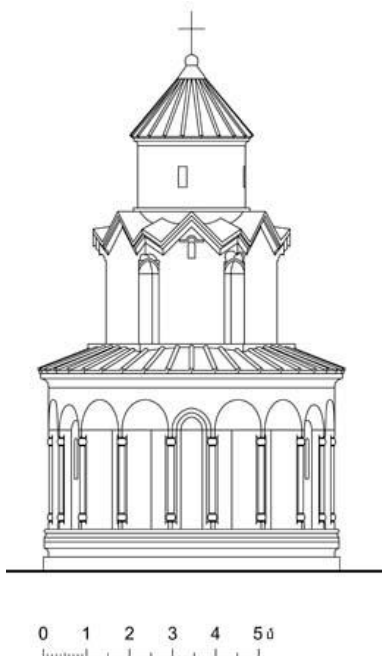

բ

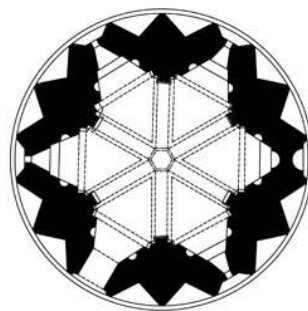

գ

Նկ. 5. Սևանի Վազգենյան դպրոցի Ս Հակոբ եկեղեցին. ա- ընդհանուր տեսքը, բ- արևմտյան ճակատը, գ- հատակագիծը

ա.

բ.

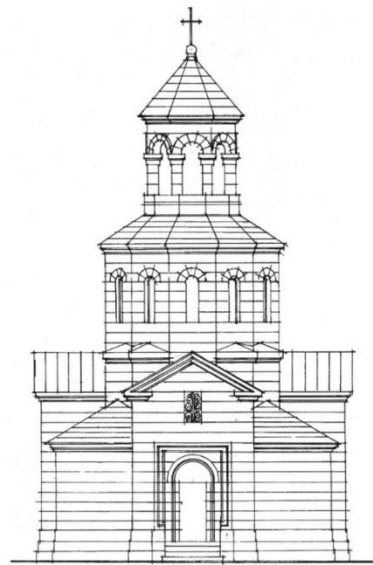
Նկ. 6. Անիի Հովվի եկեղեցին. ա-արևելյան ճակատը, բ- հատակագիծը

Ներքին Դվինի Սուրբ Հարություն եկեղեցի

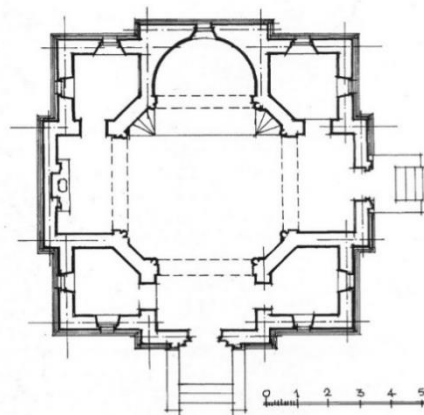
Փոքրաչափ այս եկեղեցու հատակագծային հորինվածքը հարազատ է բազմափաստակ ճարտարապետի ստեղծագործական ձեռագրին [5] (նկ.7): Այն ներսից խաչաձև է, որոնցից կիսաշրջան է միայն արևելյան խաչաթևը, որում տեղավորված է ավագ խորանը: Մնացյալ խաչթևերը ուղղանկյուն են: Հյուսիսայինում տեղավորված է մկրտության ավազանը, իսկ հարավայինում՝ երկրորդական մուտքը (նկ.7բ,գ): Խաչաթևի բոլոր չորս անկյուններում տեղավորված են խցեր, որոնցից արևելյանները ծառայում են որպես ավանդատներ, իսկ արևմտյանները՝ որպես մոմավաճառության ու մոմավառության տեղեր (նկ.7ա): Հատակագծի սխեման եթե համեմատենք Օդեսայի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հատակագծի հետ, կտեսնենք ակնհայտ նմանություն կենտրոնական հատվածի կազմակերպման մեջ: Միայն վերջինս ավելի ընդարձակվել է արևելյան և արևմտյան կողմերից ուղղանկյուն ավանդատներով: Ինչպես բնորոշ է մեր միջնադարյան եկեղեցիներին, արտաքին ծավալաձևերը միանգամայն արտահայտում են հատակագծային հորինվածքը (նկ.7ա): Հարազատ մնալով հայկական եկեղեցաշինական ավանդույթներին՝ բավական պարզ հատակագծային ուրվագծից հեղինակին հաջողվել է տարածության մեջ ստանալ ներդաշնակ ծավալային համադրություն:

ա

բ

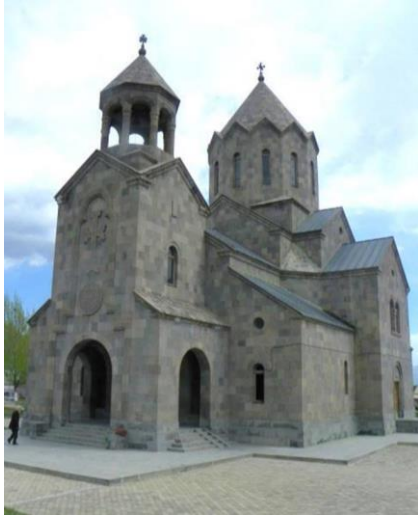

գ

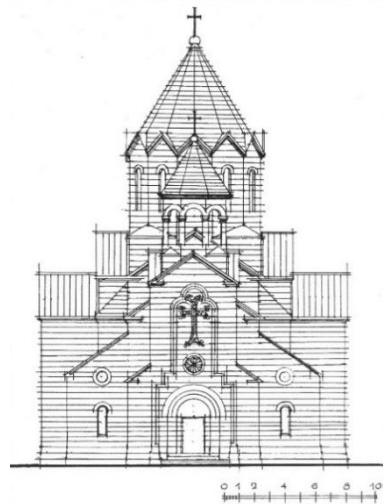
*Նկ.7. Ներքին Դվինի Սուրբ Հարություն եկեղեցին.
ա-ընդհանուր տեսքը, բ- արևմտյան ճակատը,
գ- հատակագիծը*

Մալիտակի Սուրբ Հարություն եկեղեցի

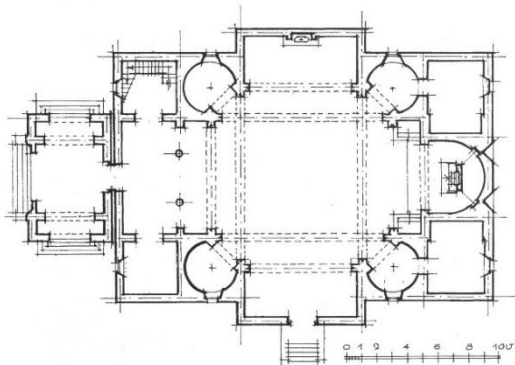
Այս եկեղեցին (նկ. 8ա,բ,գ) իր հատակագծային լուծումով Հռիփսիմեատիպ եկեղեցիների՝ Ավանի տաճարի, Գառնահովտի Ս Գևորգ եկեղեցու, հատակագծի ոճավորված տարբերակն է (նկ. 8դ,ե,զ): Ակնհայտ հորինվածքային տարբերություն կա արևմտյան, հարավային և հյուսիսային թևերում (նկ. 8գ): Դրանք հատակագծում լուծված են ուղղանկյունաձև, ի տարբերություն բնօրինակների, ինչպես նաև ուղղանկյուն նկարվածքից դուրս են բերված, որն էլ իր հերթին արտաքին հորինվածքում ստեղծում է բոլորովին նոր լուծումների:

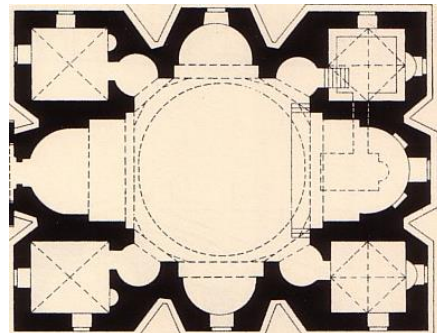
ա

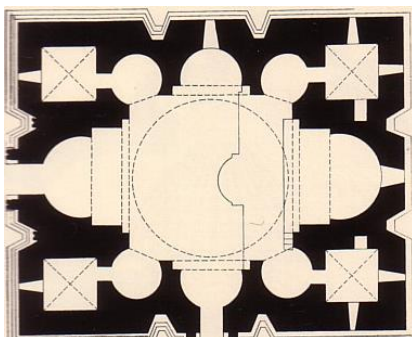
բ

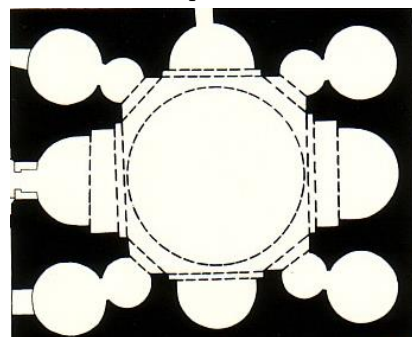
գ

դ

ե

զ

Նկ. 8. Մալիտակի Սուրբ Հարություն եկեղեցին. ա-ընդհանուր տեսքը, բ-արևմտյան ճակատը, գ-հատակագիծը, դ, ե, զ- եկեղեցիների հատակագծերը՝ Ս Հռիփսիմե, Գառնահովտի Ս Գևորգ, Ավանի Մայր տաճար

Եզրակացություն

Բաղդասար Արզումանյան ճարտարապետը եկեղեցաշինության ասպարեզում զգալի ներդրում ունի: Նրա ստեղծագործությունները պատմականության ոճի, ժառանգորդության, միջնադարյան շինարարական ավանդույթների նորովի մեկնաբանման և որոշ չափով եկլեկտիկ ոճական ուղղության պատկանելության դրսևորումներ են: Նրան հաջողվել է նվազագույն հարդարանքով հասնել առավելագույն արտահայտչականության և ծավալատարածական ամբողջականության:

ТВОРЧЕСКИЙ ПОЧЕРК БАГДАСАРА АРЗУМАНЯНА

Арман Жирайрович Торосян

Национальный университет Архитектуры и строительства Армении, “Ереванпроект” ЗАО, Ереван, РА
arman.m.torosyan@gmail.com

Обсуждаются особенности архитектуры церквей известного архитектора Багдасара Арзуманяна. Отмечаются истоки его творческого почерка. Представлены средневековые оригиналы, послужившие источником вдохновения архитектора. Проведен сравнительный анализ планировочных и композиционных решений церквей, послуживших прототипами для его проектов, раскрываются их сходства и различия, авторских нововведения.

Ключевые слова: церковь, крестообразная композиция, полукруглая апсида, купол

CREATIVE STYLE OF BAGHDASAR ARZUMANYAN

Arman Torosyan

National University of Architecture and Construction of Armenia, “Yerevanproject” CJSC, Yerevan, RA
arman.m.torosyan@gmail.com

Architectural peculiarities of the churches designed by outstanding architect Bagdasar Arzumanyan are discussed. The sources of the manuscripts found by him are mentioned. Medieval originals that served as inspiration for the architect are given. A comparative analysis of the solution of plans and compositions of churches serving as prototypes for his designs, their similarities and differences in author innovations are revealed.

Keywords: church, cross composition, a semicircular apse, dome

Գրականություն

1. **Ճարտությունյան Վ.** Մեր շինարար կաթողիկոսը. – Ստամբուլ: Մարմարա, 1995:
2. Девятая церковь Багдасара Арзуманяна // Новое время. – 2001. - N5.
3. Մայր Աթոռի ճարտարապետական հանձնաժողովում // «Նոր օր» (Ալտադենա, ԱՄՆ), 1997:
4. Վաստակաշատ ճարտարապետը // «Հայրենիքի ձայն». – 1993. - հուլիսի 15:

5. Григорян М. Дорога привела к Храму // Голос Армении. – 1995. - N 132 (17910).

References

1. Harutyunyan V. (1995), Mer shinarar katoghikosy [Our builder Catholicos], Istanbul, Marmara publ. (in Armenian)
2. Devyataya tserkov Baghdasara Arzumanyana, [The ninth church of Baghdasar Arzumanyan] Novoye Vremya, 2001, 5 (in Russian)
3. Mayr Atori Chartarapetakan handznajoghovum [At the Architectural Commission of Holy See Echmiadzin], Nor Or, (Altadena, USA) 1997 (in Armenian)
4. Vastakashat Chartarapety [The Distinguished Architect] Hayreniki Dzayn 1993, July 15 (in Armenian)
5. Grigoryan M. Doroga privela k khramu [The way led to the Cathedral] Golos Armenii, 1995, N132 (17910) (in Russian)

Թորոսյան Արման Ջիրայրի (ՀՀ, ք.Երևան) - ՃՀՀԱՀ, ՃՏՊՃԺՎՎԳԱ և Պ ամբիոն, ասիստենտ, ասպիրանտ, «Երևաննախագիծ» ՓԲԸ, (+374) 41699939, arman.m.torosyan@gmail.com
Торосян Арман Жирайрович (РА, г.Ереван) - НУАСА, кафедра Теории архитектуры, реставрации и реконструкции историко-архитектурного наследия, изящных искусств и истории, ассистент, аспирант, “Ереванпроект” ЗАО, (+374) 41699939, arman.m.torosyan@gmail.com
Torosyan Arman, (RA, Yerevan) - NUACA, chair of THARRHM & H, assistant, postgraduate student, “Yerevanproject” CJSC, (+374) 41699939, arman.m.torosyan@gmail.com

Ներկայացվել է՝ 15.03.2018թ.

Ընդունվել է տպագրության՝ 19.03.2018թ.